



ความท้าทายการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย Challenges of Financial Planning for Performing Hajji of Muslims in Thailand

ไพศาล กาเหรัมย์^{1*} และสมิธ อีซอ²

Phaisan Kayem^{1*} and Smeet Esore²

¹นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาวิชาบริหารธุรกิจอิสลาม เอกการเงินอิสลาม มหาวิทยาลัยเกริก

²อาจารย์ วิทยาลัยนานาชาติอิสลามกรุงเทพ มหาวิทยาลัยเกริก

^{1*}Doctoral Student in Islamic Business Administration Islamic Finance Krirk University

²Lecturer from the International Islamic College Bangkok Krirk University

*Corresponding Author Email: fkayem@gmail.com

Received: 13 January 2026 Revised: 13 February 2026 Accepted: 15 February 2026

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย 2. เพื่อศึกษาแนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ และ 3) เพื่อเสนอแนวทางการวางแผนทางการเงินที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมไทย เป็นการวิจัยแบบผสมผสานระหว่างเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ มีเครื่องมือในการวิจัยประกอบด้วย แบบสอบถาม แบบสัมภาษณ์เชิงลึก และแบบบันทึกการสนทนากลุ่ม โดยกลุ่มตัวอย่าง คือ มุสลิมในประเทศไทยจำนวน 400 คน โดยใช้สูตรของ W.G. Cochran และกลุ่มเป้าหมาย จำนวน 27 คน ได้มาจากด้วยวิธีการสุ่มแบบเจาะจง โดยมีค่าความเชื่อมั่นเท่ากับ 0.73 แล้วนำข้อมูลที่รวบรวมได้จากแบบสอบถามมาวิเคราะห์ ใช้สถิติเชิงพรรณนา ประกอบด้วย ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และข้อมูลที่รวบรวมได้จากแบบสัมภาษณ์เชิงลึก และแบบบันทึกการสนทนากลุ่ม มาวิเคราะห์ในเชิงเนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า 1) การวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย ประกอบด้วย 1.1) การกำหนดเป้าหมายทางการเงินและเป้าหมายในการดำเนินชีวิต ความรู้และความเข้าใจทางด้านการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล วัตถุประสงค์และปัจจัยที่มีผลต่อการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x}=3.65$, S.D.=0.58) 1.2) พฤติกรรมการใช้จ่ายและการออม รูปแบบ การจัดสรร การลงมือวางแผนทางการเงินเป็นลายลักษณ์อักษร (การเขียนแผนทางการเงิน) และการนำแผนการเงินไปปฏิบัติและทบทวนพฤติกรรมการใช้จ่าย และกรอบระยะเวลาในการออม เงินออมเพื่ออนาคต เงินออมยามฉุกเฉิน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x}=3.52$, S.D.=0.61) และ 1.3) การรับรู้ข้อมูล ทักษะคิดหรือเจตคติเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{x}=3.38$, S.D.=0.63) 2) แนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ ประกอบด้วยหลายรูปแบบ โดยหน่วยงานรัฐเน้นสนับสนุนด้านการบริหารค่าใช้จ่ายและข้อมูลสำหรับมุสลิมที่เดินทางไปฮัจญ์ โดยเน้นการออมสะสมและจัดตั้งกองทุนฮัจญ์ในชุมชน ขณะที่ธนาคารอิสลามและ ธ.ก.ส. ใช้ระบบกองทุนอะฮ์ดีเป็นบัญชีออมระยะยาวพร้อมผลตอบแทนและรางวัลจับสลาก ซึ่งยังมีข้อจำกัดด้านความเข้าใจและการประชาสัมพันธ์ รวมถึงการบังคับให้เดินทางกับบริษัทที่กำหนด สำหรับสถาบันประกัน เช่น ทิพยเตคาฟูล ก็ส่งเสริมความปลอดภัยด้านชีวิตและทรัพย์สิน แต่



ไม่ได้เน้นวางแผนค่าใช้จ่ายฮัจญ์โดยตรง ในขณะที่สหกรณ์อิสลามทั้ง 3 แห่งในชายแดนใต้ก็สนับสนุนให้สมาชิกออมเงินและจัดการสินเชื่เพื่อฮัจญ์และอุมเราะฮ์ โดยเน้นการบริหารจัดการที่ราบรื่นและปลอดภัย และ 3) ด้วยการจัดตั้งกองทุนฮัจญ์หมู่บ้าน/ชุมชนขึ้นมานั้น สามารถเพิ่มโอกาสหรือขยายโอกาสให้มุสลิมทั่วไปส่วนใหญ่เข้าถึงการประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากขึ้นและทั่วถึงมากที่สุด และจากการศึกษาถึงข้อกำหนดของสถาบันการเงินอิสลามต่าง ๆ ทำให้พบว่า โอกาสในการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทยถูกจำกัดเฉพาะกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มที่เป็นผู้ฝากเงินหรือลูกค้าและหรือสมาชิกของสถาบันการเงินนั้น ๆ จะมีโอกาสได้ไปประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากกว่าซึ่งเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลจะต้องวิ่งเข้าหาโอกาส และหากมีการจัดตั้งกองทุนฮัจญ์หมู่บ้าน/ชุมชนขึ้นมาจะเป็นการนำโอกาสหรือขยายโอกาสเข้าสู่ปัจเจกบุคคล ทำให้เข้าถึงโอกาสในการประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากขึ้น

คำสำคัญ: การวางแผนทางการเงิน, การประกอบพิธีฮัจญ์, มุสลิม

Abstract

This research consists purposes were 1. to study financial planning for performing Hajj among Thai Muslims, 2. to examine approaches to promote financial planning for Hajj and 3. to propose appropriate financial planning strategies suitable for the context of Thai Muslims. This study adopted a mixed-methods research design integrating both quantitative and qualitative approaches. The research instruments consisted of a questionnaire, in-depth interview protocol and focus group discussion record form. The quantitative sample comprised 400 Muslims in Thailand, determined using Cochran's sample size formula (W.G. Cochran). In addition, 27 key informants were selected through purposive sampling for the qualitative phase. The reliability coefficient of the instrument was 0.73. Data collected from the questionnaires were analyzed using descriptive statistics, including mean and standard deviation. Qualitative data obtained from the in-depth interviews and focus group discussions were analyzed using content analysis. The findings revealed that 1) Financial planning for performing the Hajj among Muslims in Thailand consists of three dimensions 1.1) Financial goal setting and life goal orientation, including knowledge and understanding of personal financial planning, objectives, and factors influencing personal financial planning, were overall at a high level ($\bar{x} = 3.65$, S.D. = 0.58) 1.2) Spending and saving behaviors, including saving patterns, financial allocation, written financial planning, implementation and review of spending behavior, timeframes for saving, future savings, and emergency funds, were also overall at a high level ($\bar{x} = 3.52$, S.D. = 0.61) 1.3) Information awareness, attitudes and perceptions toward performing the Hajj were at a moderate level overall ($\bar{x} = 3.38$, S.D. = 0.63) 2) Guidelines for promoting financial planning for the Hajj involve multiple approaches. Government agencies emphasize support in expense management and information provision for Muslims undertaking the Hajj, with a focus on long-term savings and the establishment of community-based Hajj funds. Islamic banks and the Bank for Agriculture and Agricultural Cooperatives apply



wadiah-based savings schemes as long-term accounts with returns and lottery incentives; however, limitations remain in public understanding, promotion, and the requirement to travel with designated tour companies. Insurance institutions, such as Takaful providers, promote life and property protection but do not directly focus on Hajj expense planning. Meanwhile, the three Islamic cooperatives in the southern border provinces encourage members to save and provide financing for Hajj and Umrah, emphasizing smooth and secure financial management and 3) The establishment of village or community Hajj funds can significantly expand opportunities for Muslims to access the Hajj more equitably. The study found that limitations within Islamic financial institutions tend to restrict access to those who are depositors, customers, or members of those institutions. As a result, opportunities to perform the Hajj often depend on individual initiative in seeking access. Establishing community-based Hajj funds would shift this dynamic by bringing opportunities closer to individuals, thereby increasing equitable access for a broader segment of the Muslim population in Thailand.

Keywords: Financial Planning, Performing Hajji, Muslims

บทนำ

การประกอบพิธีฮัจญ์ เป็นศาสนบัญญัติของมุสลิมิกชน ในการให้ถือปฏิบัติ ณ นครมักกะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ในช่วงเดือนซุลฮิจญะฮ์ของทุกปี (เดือนที่ 12 ของปีปฏิทินอิสลาม ตามจันทรคติ) บทบัญญัตินี้ถูกกำหนดแก่มุสลิมที่มีความพร้อมทางด้านทุนทรัพย์และมีสุขภาพดี ให้ปฏิบัติศาสนกิจดังกล่าวอย่างน้อย 1 ครั้งในชีวิต ซึ่งแต่ละปีจะมีมุสลิมทั่วโลกประมาณ 3-4 ล้านคนได้เข้าร่วมพิธีดังกล่าว (อับบาส พาสิซต์ และคณะ, 2561) หลักการนี้ถือเป็นหน้าที่สำหรับมุสลิมทุกคนที่มีความสามารถและความพร้อมทางด้านร่างกายและทรัพย์สิน “ฮัจญ์” จึงเป็นหลักการ (รูกน) สำคัญสำหรับมุสลิมซึ่งไม่สามารถปฏิเสธได้ และสำหรับมุสลิมแล้ว ฮัจญ์ คือ การภักดีและน้อมรับคำสั่งของพระเจ้าโดยไม่มีเงื่อนไข ในขณะที่เดียวกันการประกอบพิธีฮัจญ์ คือ การรวมหลักการปฏิบัติทางด้านศาสนา หลักการทางสังคมรวมทั้งหลักการด้านเศรษฐกิจไว้ด้วยกัน ทั้งนี้มุสลิมที่ประสงค์จะประกอบพิธีฮัจญ์ จะมีค่าใช้จ่ายซึ่งแตกต่างกันในแต่ละประเทศขึ้นอยู่กับการบริหารจัดการของประเทศนั้น ๆ สถิติค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ย้อนหลังตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 จนถึงปัจจุบันปี พ.ศ. 2566 จากผู้ประกอบกิจการฮัจญ์ พบว่าค่าใช้จ่ายในการเดินทางประกอบพิธีฮัจญ์มีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้น โดยมีตัวแปรหลัก 3 ประการ คือ 1) ค่าบัตรโดยสารเครื่องบิน 2) ค่าโรงแรมที่พักและค่าอาหาร และ 3) ค่าใช้จ่ายในมะฆาฮ์ ซึ่งค่าใช้จ่ายหลักทั้ง 3 ประการดังกล่าวไม่สามารถควบคุมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งค่าใช้จ่ายในมะฆาฮ์ต้องขึ้นอยู่กับระเบียบการและข้อกำหนดจากประเทศปลายทาง คือ ประเทศซาอุดีอาระเบีย ซึ่งได้วางนโยบายการประกอบพิธีฮัจญ์ให้เป็นนโยบายหลักของประเทศตามวิชั่น 2030 (วิสัยทัศน์ซาอุดีอาระเบีย 2030) กอปรกับอัตราการแลกเปลี่ยนเงินตราที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีผลอย่างมากต่อตัวเลขยอดรวมของค่าใช้จ่ายแต่ละคน ส่งผลให้ค่าใช้จ่ายในการประกอบพิธีฮัจญ์เพิ่มขึ้นทุกปี นอกจากค่าใช้จ่ายหลักข้างต้นแล้ว ผู้ประสงค์จะประกอบพิธีฮัจญ์ (ฮัจญ์) ยังต้องมีการเตรียมค่าใช้จ่ายก่อนเดินทาง ตลอดจนค่าใช้จ่ายส่วนตัว (Pocket Money) ขณะที่พำนักในประเทศซาอุดีอาระเบีย รวมถึงค่าใช้จ่ายสำหรับผู้ที่อยู่ข้างหลังด้วย

(สมาชิกในครอบครัวที่ไม่ได้ร่วมเดินทาง) ดังนั้นผู้ที่ประสงค์จะประกอบพิธีฮัจญ์ (ฮัจญ์) ต้องศึกษาและมีการเตรียมความพร้อมระยะยาวไว้ล่วงหน้า

สำหรับผู้ที่มีความสามารถ หมายถึง มุสลิมที่มีสุขภาพแข็งแรง มีสติปัญญาสมบูรณ์ มีทรัพย์สินเพียงพอในการใช้จ่ายโดยมิต้องเป็นหนี้สินและทำให้บุคคลที่อยู่ภายใต้การดูแลประสบกับความขัดสน และการเดินทางจะต้องมีความปลอดภัย ดังนั้นการนำที่ดินและทรัพย์สินไปจำหน่าย จำนำ หรือขายเพื่อนำไปประกอบพิธีฮัจญ์ จึงเป็นการกระทำที่ศาสนบัญญัติไม่สนับสนุนหรือส่งเสริม เช่นเดียวกันกับคนที่มีความสามารถพร้อมแต่ไม่ยอมไปเพราะเสียดายทรัพย์สินและเกรงว่าทรัพย์สินจะพร่องไป ดังนั้นมุสลิมผู้ประสงค์จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ ต้องอดออมมัธยัสถ์ มุ่งทำงานด้วยความสุจริตและประพฤติตนตามหลักศาสนาอย่างเคร่งครัดทั้งกาย วาจา ใจ ซึ่งเป้าหมายสำคัญของพิธีฯ เพื่อขัดเกลาจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ต้องใช้ความวิริยะ อุตสาหะ เสียสละทั้งกำลังกาย ทรัพย์ สติปัญญาความสามารถอดทนต่อความยากลำบากและไปได้โดยไม่ต้องกู้หนี้ยืมสินของผู้อื่น (มานิซ พรหมปัญญา, นำชัย ทนผล, และละเอียด ศิลาณอย, 2560) สำหรับมุสลิมที่บรรลุนิติภาวะและมีความตั้งใจที่จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ จำต้องมีการจัดระเบียบและการวางแผนทางการเงิน มีความมุ่งมั่นเพื่อให้ตนเองได้เป็นผู้มีความพร้อมและเป็นผู้มีความสามารถซึ่งเป็นกฎเกณฑ์สำคัญของการประกอบพิธีฮัจญ์ การวางแผนทางการเงินที่ดี มีเป้าหมายที่ชัดเจนนับว่าเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรก เพราะการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคลเป็นการวางแผนทางการเงินที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด เป็นการวางแผนทางการเงินในอนาคตของตนพร้อมทั้งให้ความสำคัญกับเป้าหมายของเงินที่มีอยู่ซึ่งแต่ละคนมีเป้าหมายของการจัดการเงินแตกต่างกัน บุคคลที่มีการวางแผนทางการเงินที่ดี ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีความมั่นคงทางการเงิน มีอิสรภาพทางการเงินอย่างยั่งยืน การวางแผนทางการเงินส่วนบุคคลจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนสำคัญในการดำเนินชีวิต ซึ่งจะช่วยจัดการกับ “เงิน” ไม่ให้เป็นอุปสรรคในการดำเนินชีวิต แต่จะช่วยจัดการกับ “เงิน” ให้เป็นเครื่องมือสนับสนุนชีวิตไปสู่เป้าหมายที่กำหนด (ทรายทอง เลิศเปียง, 2557; รักษ์สุดา เหล่าคา, 2563) การมีวินัยทางการเงินรู้จักวางแผนทางการเงินและสามารถบริหารจัดการเงินได้อย่างมีประสิทธิภาพ จะก่อให้เกิดเป็นผลลัพธ์สู่ความสำเร็จของการวางแผนทางการเงินของปัจเจกบุคคล อิสลามได้ให้ความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตและการวางแผนทางการเงินของชีวิตในโลกปัจจุบัน (โลกดุนยา) ของมุสลิมอย่างชัดเจนด้วยพระดำรัสของอัลลอฮ์ ว่า “บรรดาผู้ซึ่งพวกเขาใช้จ่าย พวกเขาไม่สุรุ่ยสุร่าย และพวกเขาไม่ตระหนี่ถี่เหนียว และปรากฏว่าระหว่างสิ่งดังกล่าว คือ ความเป็นกลาง (ระหว่างการสุรุ่ยสุร่าย และการตระหนี่)” (อัลฟุรคอน: 67) (สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับประเทศไทย, 2554, น.885) รูปแบบและกรอบแนวทางการวางแผนทางการเงินของอิสลาม คือ การนำหลักชะรีอะฮ์มาใช้ในการดำเนินกิจการทางการเงิน เป็นข้อบังคับ คำสั่งใช้ และการห้ามเป็นแนวทางซึ่งกำหนดโดยพระเจ้าที่บัญญัติให้แก่มนุษยชาติผู้ศรัทธาในศาสนาอิสลาม เพื่อให้การดำเนินกิจกรรมทางการเงินเป็นไปอย่างยุติธรรม และปราศจากดอกเบี้ย (กิลโสม หะแว และคณะ, 2564) ลักษณะการวางแผนทางการเงินอิสลามในปัจจุบันมีหลากหลายรูปแบบ และสามารถเข้าร่วมผ่านองค์การทางการเงินไม่ว่าจะเป็นธนาคารอิสลาม ธนาคารทั่วไป สหกรณ์อิสลาม หรือหน่วยงานทางศาสนา เช่น การรวมกลุ่มของชุมชนภายใต้การกำกับดูแลขององค์กรมัสยิด ผ่านรูปแบบผลิตภัณฑ์ และโครงการการต่าง ๆ ที่ส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ ซึ่งแต่ละรูปแบบมีข้อดีและข้อเสียแตกต่างกัน ดังนั้น การวางแผนทางการเงินที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย จึงเป็นวิธีการหนึ่งที่สามารถทำให้มุสลิมในประเทศไทยบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายดังกล่าว ทั้งยังเป็นการสร้างระบบหรือมาตรฐานในการบริหารการเงิน หรือการจัดเก็บสะสมเงินเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในอนาคต เป็นการเตรียมความพร้อมเพื่อให้ตนเองเป็นผู้ที่มีความสามารถประกอบพิธีฮัจญ์ได้ โดยไม่กระทบต่อการดำเนินชีวิตหรือกระทบเพียงเล็กน้อย

ประชากรในประเทศไทยครอบคลุมถึงมุสลิมส่วนใหญ่ มีความรู้ความเข้าใจและมีทักษะทางการเงินระดับปานกลาง มีการบริหารจัดการทางการเงินค่อนข้างปานกลางและมีการวางแผนทางการเงินในระดับพอควรหรือต้องแก้ไข กอปรกับทัศนคติของมุสลิมไทยส่วนหนึ่งที่มีความเห็นเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ว่า “ฮัจญ์เป็นเรื่องไกลตัวและยังไม่มีความพร้อมทางการเงิน” เพื่อให้มุสลิมส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีทักษะทางการเงิน มีการวางแผนและการบริหารจัดการการเงินในระดับที่ดี และเป็นการเตรียมความพร้อมให้เป็นผู้มีความสามารถประกอบพิธีฮัจญ์ได้อย่างสมบูรณ์แบบตามบทบัญญัติหลักการของศาสนาอิสลาม ภายใต้สถานการณ์ค่าใช้จ่ายในการประกอบพิธีฮัจญ์ปรับสูงขึ้นในแต่ละปี และมีการวางแผนทางการเงินและทักษะทางการเงินของมุสลิมในประเทศไทยที่นิยมใช้จ่ายมากกว่าการออมเพื่ออนาคต การศึกษาพฤติกรรมด้านกระบวนการวางแผนทางการเงิน และเจตคติในด้านการประกอบพิธีฮัจญ์จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง

ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงมีเจตนาที่จะศึกษาและแสวงหาแนวทางการวางแผนทางการเงินที่เหมาะสมให้แก่มุสลิมในประเทศไทย เพื่อให้เป็นผู้ที่มีความพร้อมและเป็นผู้ที่มีความสามารถประกอบพิธีฮัจญ์ได้โดยไม่ประสบปัญหาด้านทุนทรัพย์ ทั้งยังเป็นการส่งเสริมสนับสนุนให้มุสลิมในประเทศไทยได้ตระหนักถึงความสำคัญของการประกอบพิธีฮัจญ์ยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย
2. เพื่อศึกษาแนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์
3. เพื่อแสวงหาแนวทางการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย

การบททวนวรรณกรรม

1. การประกอบพิธีฮัจญ์

“ฮัจญ์” คือ การรวมตัวของมนุษยชาติที่มีขนาดใหญ่ที่สุดที่สามารถรวบรวมประชาคมโลกที่ก้าวพ้นพรมแดนแห่งชาติพันธุ์ ภาษาและวัฒนธรรม มุสลิมทุกคนต้องประกอบพิธีฮัจญ์แม้ครั้งเดียวในชีวิตหากมีความสามารถ ฮัจญ์ คือ เทศกาลประจำปีระดับนานาชาติที่เชิญชวนและเรียกร้องมนุษยชาติให้หวนรำลึกและฟื้นฟูบรรยากาศแห่งอิมาน (ศรัทธา) การตักวา (ยำเกรง) การยึดมั่นในคำสอน การฝึกฝนความเป็นน้ำหนึ่งเดียว รับทราบ ศึกษาและร่วมแก้ไขวิกฤติปัญหาที่เกิดขึ้น ตลอดจนสร้างความเชื่อมั่นในศักยภาพและศักดิ์ศรีของอิสลามและมุสลิม มุสลิมทุกคนจึงใฝ่ฝันที่จะประกอบพิธีฮัจญ์และมีใจที่ผูกพันกับบัญญัติของทุกอณูของชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการได้รับ “ฮัจญ์มับรूर” ที่ไม่มีผลตอบแทนใด ๆ ที่คู่ควรเว้นแต่สรวงสวรรค์ของอัลลอฮ์ ⁵³ เท่านั้น (มัสลัน มาหะมะ, 2566) และแนวคิดการประกอบพิธีฮัจญ์และอุมเราะฮ์ในศาสนาอิสลามเป็นการปฏิบัติที่ต้องฝึกฝนและเสียสละทั้งด้านทรัพย์สิน เวลา และอารมณ์ เพื่อขัดเกลาจิตใจและเสริมสร้างความศรัทธา โดยมีวิธีการปฏิบัติหลัก 3 วิธี คือ อิฟรอต ตะมัตตุล และกิรอน ซึ่งแต่ละวิธีมีขั้นตอนและเงื่อนไขแตกต่างกัน แต่ทั้งหมดมีเป้าหมายร่วมกันคือ การแสดงความเป็นเอกภาพและการยึดมั่นในคำสอนของอิสลาม การปฏิบัติประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญ 6 ประการ ได้แก่ อิห์รอม การวูฎู ญ หุญอะเราะซะฮ์ การเฆาะวาฟ การสะอ์ การโกนศีรษะหรือขลิบผม และการเรียงลำดับการปฏิบัติ ซึ่งต้องดำเนินตามรูกันและวาญิบที่กำหนดไว้ เพื่อให้การประกอบ

พิธีเป็นไปอย่างถูกต้องและสมบูรณ์ ผลดีของการปฏิบัติยังครอบคลุมทั้งผลในโลกดุนยาและผลในโลกอาคิเราะฮ์ รวมถึงการสร้าง
ความเสมอภาคและความสามัคคีในหมู่มุสลิมทั่วโลก (อับบาส พาสิทธิ์ และคณะ, 2561)

2. การวางแผนทางการเงินส่วนบุคคลและการเงินอิสลาม

การวางแผนการเงินส่วนบุคคล คือ การบริหารจัดการเงินหรือรายได้ที่ได้มาและใช้เงินนั้นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด
ตามเป้าหมายทางการเงินของบุคคลหนึ่งบุคคลใดโดยเฉพาะ ภายใต้เงื่อนไขข้อจำกัดเฉพาะของแต่ละบุคคล โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ
การกำหนดการใช้จ่ายเงิน (ทรัพย์สิน) ในกิจกรรมต่าง ๆ รู้และเข้าใจบทบาทและหน้าที่ของเงิน เตรียมพร้อมในการใช้จ่ายใน
ปัจจุบันและอนาคตให้เหมาะสมกับการใช้จ่ายและการวางแผนทางการเงินในอนาคตของตน ซึ่งแผนการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล
บุคคลที่ต้องเริ่มตั้งแต่ช่วงวัยการศึกษา เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เป็นผู้มีความพร้อมทางด้านทรัพย์สินและความสามารถในการ
เดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย โดยตั้งเจตนาแต่เนิ่น ๆ และระยะยาว เพื่อให้ตนเองได้เป็นผู้หนึ่งที่มีโอกาส
เดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ได้ในอนาคต โดยการวางแผนทางการเงินแบ่งเป็น 5 ด้าน ได้แก่ แผนการออมที่ต้องเลือกช่องทางออม
ที่เหมาะสมและมีความเสี่ยงที่รับได้ แผนการลงทุนที่เน้นการกระจายความเสี่ยงและปรับเปลี่ยนตามสภาพการณ์ แผนการบริหาร
หนี้เพื่อปลดปล่อยภาระและควบคุมค่าใช้จ่าย แผนบริหารความเสี่ยงโดยการทำประกันชีวิตเพื่อรองรับความเสี่ยงด้านสุขภาพและ
ความตาย รวมถึงแผนเกษียณที่วางแผนล่วงหน้าสำหรับวัยชราและการดูแลรักษาพยาบาล และแผนภาษีอากรที่เน้นการวางแผน
ลดหย่อนภาษีอย่างชาญฉลาดเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการออมและลงทุน ทั้งนี้การวางแผนเหล่านี้ต้องเริ่มตั้งแต่การศึกษาและ
วางแผนเป้าหมายในระยะยาวเพื่อให้สามารถสร้างความมั่นคงทางการเงินในอนาคตได้อย่างมีประสิทธิภาพ (กาญจนา หงษ์ทอง, 2551)

และการวางแผนการเงินอิสลาม สำหรับอิสลามถือว่าทรัพย์สินเป็นของพระเจ้าเป็นเจ้าของ ซึ่งเป็นความโปรดปรานของพระองค์ที่
ทรงประทานแก่มนุษย์เพื่อเป็นปัจจัยยังชีพ และเพื่อสร้างความเจริญบนโลกนี้ โดยมุสลิมได้รับ “อะมานะฮ์” หรือ “ความไว้วางใจ”
จากพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ในการบริหารจัดการทรัพย์สินของตนเองให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อตนเองและผู้อื่น และจะต้องถูกสอบสวน
จากการใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินของตนเองในวันสิ้นโลกหรือวันกิยามัต ดังนั้นการลงทุนหรือการวางแผนทางการเงินจึงเป็นส่วน
หนึ่งของหน้าที่ที่มุสลิมจำเป็นต้องทำ (อิสเรศ มะหะหมัด, 2560) โดยรูปแบบการเงินอิสลาม (Islam Finance) จะตั้งอยู่บน
พื้นฐานหลักชะรีอะฮ์หรือกฎหมายอิสลาม (Shariah Law) ซึ่งเป็นระบบ กฎเกณฑ์และจริยธรรมอิสลาม กล่าวคือสัญญาหรือ
ธุรกรรมทุกประเภทจะต้องไม่เกี่ยวข้องกับข้อห้ามสามประการ คือ 1) ริบา (Riba) ซึ่งหมายถึงดอกเบี้ยในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งจากการ
กู้ยืมและการค้าขาย ซึ่งเป็นข้อห้ามไม่ให้เก็บดอกเบี้ยโดยมีการแบ่งเป็นสองประเภท คือ ริบาอัลดูยูน (Riba al-Duyun) (ดอกเบี้ย
จากการกู้ยืม) และ ริบาอัลบัยอ์ (Riba al-Buyu'u) (ดอกเบี้ยจากการซื้อขายสินค้า) 2) การลงทุนในสิ่งต้องห้ามตามระบุไว้ใน
คัมภีร์อัลกุรอาน (Qur'an) เช่น เครื่องดื่มแอลกอฮอล์ ยาเสพติด เหล้า หมูหรือผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับหมู การพนัน และสิ่งผิดกฎหมาย
อื่น ๆ ซึ่งถือเป็นข้อห้ามตามคัมภีร์อัลกุรอาน และ 3) เฆาะรอร (Gharar) ซึ่งหมายถึง ความไม่แน่นอนหรือความคลุมเครือในธุรกรรม
เช่น การเก็งกำไร การซื้อขายในอนาคตที่ไม่แน่นอน เพื่อป้องกันการทุจริตและความไม่เป็นธรรมในธุรกิจ ทั้งหมดนี้เป็นแนวทางและ
ข้อจำกัดสำคัญที่กำหนดรูปแบบการดำเนินธุรกรรมทางการเงินในระบบการเงินอิสลาม (Chong, B. S., and Liu, M. H, 2009;
Rahman, A. R. A, 2010)

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยแบบผสมผสานระหว่างการวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ (Mixed Methods) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่างในการวิจัย ได้แก่ ประกอบด้วย

1.1 ประชากร ได้แก่ 1) มุสลิมในประเทศไทย (ผู้ที่บรรลุนิติภาวะตามหลักการของศาสนา และยังไม่เคยเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์) 2) ฮุจญาญ์ 3) แซหะห์ 4) ผู้ประกอบกิจการฮัจญ์ 5) เจ้าหน้าที่บุคลากรของหน่วยงานรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ 6) เจ้าหน้าที่ของสถาบันการเงินอิสลามที่ส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ 7) ผู้เชี่ยวชาญด้านศาสนา และ 8) ผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมาย

1.2 กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ มุสลิมในประเทศไทย (ผู้ที่บรรลุนิติภาวะตามหลักการของศาสนา และยังไม่เคยเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์) เนื่องจากประชากรมีขนาดใหญ่ และไม่ทราบจำนวนประชากรที่แน่นอน ดังนั้นขนาดตัวอย่างสามารถคำนวณได้จากสูตรไม่ทราบขนาดตัวอย่างตัวอย่างของ W.G. Cochran โดยกำหนดระดับค่าความเชื่อมั่นร้อยละ 95 และระดับค่าความคลาดเคลื่อนร้อยละ 0.5 ได้จำนวน 400 คน

1.3 กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ จำนวนทั้งสิ้น 27 คน คือ 1) มุสลิมในประเทศไทย (ผู้ที่บรรลุนิติภาวะตามหลักการของศาสนา และยังไม่เคยเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์) จำนวน 3 คน 2) ฮุจญาญ์ จำนวน 4 คน 3) แซหะห์ จำนวน 2 คน 4) ผู้ประกอบกิจการฮัจญ์ จำนวน 2 คน 5) เจ้าหน้าที่ของหน่วยงานรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ จำนวน 2 คน 6) เจ้าหน้าที่ของสถาบันการเงินอิสลามที่ส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ จำนวน 10 คน 7) ผู้เชี่ยวชาญด้านศาสนา จำนวน 2 คน และ 8) ผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมาย จำนวน 2 คน โดยใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Selection) (Saunders, M., Lewis, P., and Thornhill, A, 2019)

2. เครื่องมือในการวิจัย ได้แก่ ประกอบด้วย

2.1 แบบสอบถาม (Questionnaire) เรื่องความท้าทายการวางแผนทางการเงินเพื่อส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย โดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ข้อมูลส่วนบุคคล มีลักษณะเป็นแบบเลือกตอบ ส่วนที่ 2 แบบสอบถามเกี่ยวกับการกำหนดเป้าหมายทางการเงินและเป้าหมายในการดำเนินชีวิต ความรู้และความเข้าใจทางด้านการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล วัตถุประสงค์และปัจจัยที่มีผลต่อการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล ส่วนที่ 3 แบบสอบถามเกี่ยวกับพฤติกรรมการใช้จ่ายและการออม รูปแบบ การจัดสรร การลงมือวางแผนทางการเงินเป็นลายลักษณ์อักษร (การเขียนแผนทางการเงิน) และการนำแผนการเงินไปปฏิบัติและทบทวนพฤติกรรมการใช้จ่าย และกรอบระยะเวลาในการออม เงินออมเพื่ออนาคต เงินออมยามฉุกเฉิน โดยเป็นแบบสอบถามเป็นแบบมาตราส่วนประมาณค่า (Rating Scale) ส่วนที่ 4 แบบสอบถามเกี่ยวกับการรับรู้ข้อมูล ทศนคติหรือเจตคติเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ มีลักษณะเป็นแบบเลือกตอบและแบบมาตราส่วนประมาณค่า (Rating Scale) และส่วนที่ 5 ข้อเสนอแนะและแนวทางการส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ด้วยการวางแผนทางการเงิน หลังจากนั้นนำแบบสอบถามทั้งหมดไปให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความสอดคล้องของเนื้อหาโดยหาความสอดคล้องของวัตถุประสงค์กับข้อคำถาม (IOC) พบว่า มีค่า IOC ระหว่าง 0.66–1.00 แล้วจึงนำไปเครื่องมือไปทดลองใช้กับประชากรที่ไม่ใช่กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 30 ชุด ซึ่งผลการประเมินมีค่าความเชื่อมั่นของแบบสอบถามโดยวิธีของ Cronbach (1990) เท่ากับ 0.73

2.2 แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (Interview) เกี่ยวกับแนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินขององค์กรหรือสถาบันการเงินที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ ใน 5 ประเด็น ได้แก่ แนวคิดและจุดมุ่งหมาย ขั้นตอน กระบวนการและการดำเนินการ ปัญหาหรือข้อจำกัดและหรือสิ่งที่คาดไม่ถึงที่เกิดขึ้น และข้อเสนอแนะและแนวทางการวางแผนทางการเงิน

2.3 แบบบันทึกการสนทนากลุ่ม (Focus Group Recording Form) เกี่ยวกับแนวทางการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย ใน 2 ประเด็นหลัก ได้แก่ แนวทางการวางแผนทางการเงินด้วยการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้าน/ชุมชนเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ และข้อเสนอแนะ แนวคิดทางทัศนคติและค่านิยมในการประกอบพิธีฮัจญ์

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การเก็บรวบรวมข้อมูลจาก 1) การใช้แบบสอบถามกับมุสลิมในประเทศไทย จำนวน 400 คน 2) การการสัมภาษณ์เชิงลึกรายบุคคล จำนวน 8 คน และ 3) การสนทนากลุ่มกับผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 19 คน โดยการบันทึกข้อคิดเห็น ข้อเสนอแนะ เพื่อให้ได้แนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์

4. การวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ การวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยการนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่ม มาวิเคราะห์ในเชิงเนื้อหา (Content Analysis) 2) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ โดยการนำข้อมูลที่ได้จากการแจกแบบสอบถามมาวิเคราะห์โดยใช้โปรแกรมทางสถิติเพื่อหาค่าสถิติพื้นฐาน

5. สถิติที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ โปรแกรมสถิติสำเร็จรูปเชิงพรรณนา ประกอบด้วย ค่าร้อยละ (Percentage) ค่าเฉลี่ย (Mean) และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation)

ผลการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถจำแนกผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. การวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย

ผลการวิจัยพบว่า การวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย ประกอบด้วย 1) การกำหนดเป้าหมายทางการเงินและเป้าหมายในการดำเนินชีวิต ความรู้และความเข้าใจทางด้านการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล วัตถุประสงค์และปัจจัยที่มีผลต่อการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.65$, $S.D. = 0.58$) และ 2) พฤติกรรมการใช้จ่ายและการออม รูปแบบ การจัดสรร การลงมือวางแผนทางการเงินเป็นลายลักษณ์อักษร (การเขียนแผนทางการเงิน) และการนำแผนการเงินไปปฏิบัติและทบทวนพฤติกรรมการใช้จ่าย และกรอบระยะเวลาในการออม เงินออมเพื่ออนาคต เงินออมยามฉุกเฉิน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.52$, $S.D. = 0.61$) และ 3) การรับรู้ข้อมูล ทัศนคติหรือเจตคติเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{x} = 3.38$, $S.D. = 0.63$)

2. แนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์

ผลการวิจัยพบว่า แนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ ผู้วิจัยสามารถจำแนกผลได้ ดังนี้

หน่วยงานรัฐ กองส่งเสริมกิจการฮัจญ์ภายใต้กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ปัจจุบันได้ปรับขนาดเป็นส่วนส่งเสริมองค์การศาสนาอิสลามและกิจการฮัจญ์ เพื่อความคล่องตัว เน้นส่งเสริมการบริหารจัดการกิจการฮัจญ์ในกรอบกฎหมายหลัก โดยไม่ได้ดำเนินการวางแผนทางการเงินโดยตรง แต่สนับสนุนด้านการบริหารค่าใช้จ่ายและข้อมูลสำหรับมุสลิมที่จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ ขณะที่ราคาตั๋วเครื่องบินและค่าเช่าวีซ่าเป็นหน้าที่ของหน่วยงานระดับสูงและรัฐบาล แนวคิดการขยายหน่วยงานเพื่อเป็นศูนย์กลางกำหนดราคากลางและประชาสัมพันธ์ข้อมูลเป็นแนวทางในอนาคต แต่ปัญหาใหญ่คือจำนวนเจ้าหน้าที่น้อยเกินไป ทำให้การดำเนินงานล่าช้า ขณะเดียวกัน เจ้าหน้าที่รัฐมองความสำคัญของการประกอบพิธีฮัจญ์ในเชิงปฏิบัติ โดยสนับสนุนการออมสะสมเพื่อให้สามารถเดินทางประกอบฮัจญ์ได้เองในอนาคต และหากมีการจัดตั้งกองทุนฮัจญ์ในชุมชน จะได้รับการสนับสนุนโควตาพิเศษและด้านค่าใช้จ่ายจากรัฐตามกฎหมายระเบียบที่จะกำหนดในอนาคต

ธนาคารที่ให้บริการระบอบอิสลาม การศึกษาระบบการให้บริการของธนาคารอิสลามแห่งประเทศไทยและธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) พบว่าทั้งคู่ใช้รูปแบบ “กองทุนวะดีอะฮ์” เป็นบัญชีออมสะสมระยะยาวเพื่อสนับสนุนการประกอบพิธีฮัจญ์และอุมเราะฮ์ โดยให้ผลตอบแทนผ่านปันผลและรางวัลจับสลากสำหรับผู้มีสิทธิ์ไปประกอบพิธีฮัจญ์ ซึ่งยังคงเป็นกลุ่มเฉพาะกลุ่มผู้ฝากเงินที่มียอดคงค้างและเงื่อนไขเข้มงวด ขณะที่กลุ่มมุสลิมทั่วไปยังไม่ค่อยรู้จักหรือเชื่อมั่นในรูปแบบนี้ นอกจากนี้ ระบบบริหารจัดการที่ซับซ้อนและการประชาสัมพันธ์ไม่เพียงพอเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงและเชื่อมั่นของกลุ่มเป้าหมาย รวมทั้งการให้บริการในลักษณะนี้ยังจำกัดเฉพาะกลุ่มผู้ฝากเงินและบังคับให้เดินทางกับบริษัทที่กำหนดเท่านั้น ซึ่งอาจลดโอกาสของกลุ่มมุสลิมที่ไม่ได้ฝากเงิน ขณะที่ธนาคารอิสลามแห่งประเทศไทยกำลังพิจารณาให้สินเชื่อเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์เพื่อเพิ่มโอกาสให้กับมุสลิมในประเทศไทย แต่เผชิญกับความต่อต้านในสังคมและปัญหาความน่าเชื่อถือ หากสามารถผ่านความท้าทายนี้ได้ จะช่วยเพิ่มโอกาสและการเข้าถึงฮัจญ์ของมุสลิมในไทยมากขึ้น

สถาบันการเงินที่ดำเนินการในรูปแบบคัมครองชีวิตและทรัพย์สิน ทิพยตะกานพุลมีบทบาทในการส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย โดยการออกแบบผลิตภัณฑ์ประกันคัมครองการเดินทางและการรักษาพยาบาลในระหว่างและหลังการเดินทาง เพื่อสร้างความมั่นใจและความปลอดภัยให้แก่ผู้สูงอาย แต่พบว่ามีความเข้าใจผิดของกลุ่มสูงอายว่าการทำประกันซ้ำซ้อนกับประกันของทางราชการอาอ์เราะเบีย รวมทั้งผลิตภัณฑ์ยังไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายและครอบคลุมกลุ่มสูงอายในวงกว้างมากนัก ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงและการใช้บริการ โดยผลิตภัณฑ์นี้เน้นด้านความปลอดภัยชีวิตและทรัพย์สินเป็นหลัก แต่ไม่ได้มีส่วนโดยตรงต่อการวางแผนทางการเงินสำหรับค่าใช้จ่ายฮัจญ์ ซึ่งต้องมีการวางแผนเพิ่มเติม หากต้องการใช้ผลิตภัณฑ์นี้อย่างเต็มที่

สถาบันการเงินในรูปแบบสหกรณ์อิสลาม สหกรณ์อิสลามทั้ง 3 แห่งใน 3 จังหวัดชายแดนใต้ ได้แก่ สหกรณ์อิสลามอัคคีตติก, อิบนูเอาฟ และอิบนูอัฟฟาน จำกัด มีแนวทางการบริหารจัดการคล้ายคลึงกัน โดยเปิดบัญชีเงินฝากเพื่อกองทุนฮัจญ์และอุมเราะฮ์ ซึ่งเงินฝากของสมาชิกจะถูกบริหารลงทุนและสร้างผลตอบแทนเป็นปันผลสะสมทุกปี การให้บริการนี้เน้นสนับสนุนให้สมาชิกได้ประกอบพิธีฮัจญ์และอุมเราะฮ์ โดยมีการจับสลากรางวัลให้ไปประกอบอุมเราะฮ์เท่านั้น แต่ยังเป็นโอกาสทางศาสนาในระดับหนึ่ง สหกรณ์ทั้งสามส่งเสริมให้สมาชิกสามารถเข้าถึงสินเชื่อเพื่อประกอบพิธีฮัจญ์โดยไม่ต้องขายทรัพย์สินหรือจำนอง และบริษัทลูกของสหกรณ์เป็นผู้ให้บริการด้านการเดินทางและพิธีฮัจญ์ ผลการศึกษาพบว่าการบริหารจัดการของสหกรณ์ดำเนินไปด้วยความราบรื่น พร้อมทั้งจะขยายกิจการในอนาคต ดังนั้นสหกรณ์อิสลามเหล่านี้พร้อมที่จะสนับสนุนและส่งเสริมให้สมาชิกได้ประกอบพิธี

ฮัจญ์และอุมเราะฮ์อย่างไม่จำกัด แม้การใช้ระบบสินเชื่อกายใต้แนวทางของศาสนาจะยังคงมีความคลุมเครือและไม่ชัดเจนในบางประเด็นก็ตาม

กองทุนหมู่บ้าน/ชุมชน กองทุนวะดีอะฮ์เพื่อฮัจญ์และอุมเราะฮ์ของสมาคมรูสลอิสลามสัมพันธ์ (สุเหร่าเขียว) จังหวัดนนทบุรี เป็นกองทุนเปิดบัญชีเงินฝากสะสมระยะยาว โดยสมาชิกจะฝากเงินตามระยะเวลาที่กำหนดและจำนวนเงินที่แน่นอนเท่านั้น เพื่อใช้สำหรับประกอบพิธีฮัจญ์หรืออุมเราะฮ์ โดยทางสมาคมจะช่วยอำนวยความสะดวกในการใช้เงินกองกลางเป็นค่าใช้จ่ายในการเดินทางให้ก่อน หลังจากนั้นสมาชิกต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขจนกว่าจะสิ้นสุดสัญญา ข้อดีของกองทุนนี้คือ มีเป้าหมายชัดเจน ไม่สามารถนำเงินไปใช้ในเรื่องอื่นได้ มีการกำหนดระยะเวลาและจำนวนเงินแน่นอน ช่วยให้สมาชิกวางแผนการเงินได้ง่าย สนับสนุนให้สมาชิกในชุมชนเข้าร่วมง่าย และไม่เข้าสู่ระบบสินเชื่อ ขณะเดียวกันก็มีข้อจำกัด เช่น ยอดเงินรวมปัจจุบันยังเล็ก (88,200 บาท) ทำให้ไม่เพียงพอสำหรับการประกอบพิธีฮัจญ์ สมาชิกต้องเตรียมเงินเพิ่มเอง และต้องเดินทางกับบริษัทที่สมาคมร่วมมือด้วย รวมทั้งการดำเนินงานเป็นภายในชุมชน ทำให้โอกาสขยายวงกว้างน้อย และยังไม่มีการประชาสัมพันธ์ในวงกว้าง ทำให้เป็นแนวทางที่ยังจำกัดเฉพาะกลุ่มในชุมชนเท่านั้น

3. การแสวงหาแนวทางวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย

ผลการวิจัยพบว่า การจัดตั้งกองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ จังหวัดสงขลา มีการแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการ มีการศึกษาดูงานกองทุนตะบิงฮัจญ์ที่ประเทศมาเลเซีย และได้แนะนำวิธีการต่าง ๆ มาปรับใช้กับกองทุนหมู่บ้าน/ชุมชน มีสมาชิกมีการเปิดบัญชีเงินฝากออมสะสมโดยใช้ชื่อว่า กองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ และนำเงินไปลงทุน พร้อมทั้งนำพาสมาชิกไปสู่เป้าหมายคือการประกอบพิธีฮัจญ์ด้วยตนเอง นำผลกำไรที่ได้มาบริหารจัดการด้านต่าง ๆ ของหมู่บ้าน/ชุมชนและสังคม กองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือประสบผลสำเร็จทั้งในด้านการบริหารจัดการกองทุน ฯ และด้านความเข้มแข็งของหมู่บ้าน/ชุมชน โดยมีมัสยิดเป็นศูนย์กลางและมีฐานกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) เป็นตัวขับเคลื่อนประชาคมและพัฒนาสังคม ยืนหยัดและพึ่งพาตนเอง ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพขีดความสามารถของผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ เป็นที่นำเชื่อถือและยอมรับจากคนในหมู่บ้าน/ชุมชน คุณลักษณะของผู้นำที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะทางกายภาพของคนในหมู่บ้าน/ชุมชน กองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ จังหวัดสงขลา มีจุดแข็งที่ประสิทธิภาพของคณะผู้บริหารจัดการ ในขณะเดียวกันเมื่อเปรียบเทียบกับกองทุนวะดีอะฮ์ รูสลอิสลาม (สุเหร่าเขียว) จังหวัดนนทบุรี ซึ่งมีจุดแข็งอยู่ที่ระบบการจัดการกองทุนที่มีความชัดเจน ดังนั้นประโยชน์ที่ได้รับจากกองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือคือ มีส่วนร่วมสัมพันธ์กับการพัฒนาคนในหมู่บ้าน/ชุมชนและสังคมชนิดแยกไม่ออก และสำหรับกองทุนวะดีอะฮ์ ฯ (สุเหร่าเขียว) จำกัดอยู่ที่คนที่เป็สมาชิกได้บรรลุเป้าหมายตามที่ตั้งเจตนารมณ์ไว้ กองทุนทั้ง 2 กองทุนมีระบบเงินฝากออมสะสมที่ใช้ระยะเวลาเช่นเดียวกัน แต่การจำกัดจำนวนเงินการฝากออมเงินสะสมแตกต่างกัน และด้านการนำเงินฝากของสมาชิกไปลงทุนและไม่มีการนำไปลงทุนซึ่งแตกต่างกัน มีการนำพาสมาชิกไปประกอบพิธีฮัจญ์ด้วยตนเองเช่นกัน ทว่าผลกำไรที่ได้จากส่วนนี้ของกองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือจะถูกนำกลับมาพัฒนาหมู่บ้าน/ชุมชนและสังคมในด้านอื่น ๆ แต่กองทุนวะดีอะฮ์ ฯ (สุเหร่าเขียว) ผลประโยชน์ที่ได้จะเข้าสู่บริษัทผู้ประกอบการ

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ได้ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย พบว่า การวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย ประกอบด้วย 1) การกำหนดเป้าหมายทางการเงินและเป้าหมายในการดำเนินชีวิต ความรู้และความเข้าใจทางการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล วัตถุประสงค์และปัจจัยที่มีผลต่อการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.65$, $S.D. = 0.58$) และ 2) พฤติกรรมการใช้จ่ายและการออม รูปแบบ การจัดสรร การลงมือวางแผนทางการเงินเป็นสายลักษณะอักษร (การเขียนแผนทางการเงิน) และการนำแผนการเงินไปปฏิบัติและทบทวน พฤติกรรมการใช้จ่าย และกรอบระยะเวลาในการออม เงินออมเพื่ออนาคต เงินออมยามฉุกเฉิน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.52$, $S.D. = 0.61$) และ 3) การรับรู้ข้อมูล ทศนคติหรือเจตคติเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง ($\bar{x} = 3.38$, $S.D. = 0.63$)

2. เพื่อศึกษาแนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ พบว่า แนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ ประกอบด้วยหลายรูปแบบ โดยหน่วยงานรัฐเน้นสนับสนุนด้านการบริหารค่าใช้จ่ายและข้อมูลสำหรับมุสลิมที่เดินทางไปฮัจญ์ โดยเน้นการออมสะสมและจัดตั้งกองทุนฮัจญ์ในชุมชน ขณะที่ธนาคารอิสลามและ ธ.ก.ส. ใช้ระบบกองทุนวะคัฟเป็นบัญชีออมระยะยาวพร้อมผลตอบแทนและรางวัลจับสลาก ซึ่งยังมีข้อจำกัดด้านความเข้าใจและการประชาสัมพันธ์ รวมถึงการบังคับให้เดินทางกับบริษัทที่กำหนด สำหรับสถาบันประกัน เช่น ทิพยตะกาฟุลก็ส่งเสริมความปลอดภัยด้านชีวิตและทรัพย์สิน แต่ไม่ได้เน้นวางแผนค่าใช้จ่ายฮัจญ์โดยตรง ในขณะที่สหกรณ์อิสลามทั้ง 3 แห่งในชายแดนใต้ก็สนับสนุนให้สมาชิกออมเงินและจัดการสินเชื่อเพื่อฮัจญ์และอุมเราะฮ์ โดยเน้นการบริหารจัดการที่ราบรื่นและปลอดภัย อย่างไรก็ตาม กองทุนหมู่บ้าน/ชุมชนของสมาคมผู้รู้อิสลามในนันทบุรีเป็นตัวอย่างของกองทุนที่เน้นการออมระยะยาวแบบจำกัดกลุ่มและภายในชุมชน ซึ่งแม้จะมีข้อดีด้านความชัดเจนและง่ายต่อการวางแผน แต่ก็ยังมีข้อจำกัดด้านขนาดของเงินทุนและโอกาสเข้าถึงในวงกว้าง

3. เพื่อแสวงหาแนวทางการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย พบว่า การแสวงหาแนวทางการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย ด้วยการจัดตั้งกองทุนฮัจญ์หมู่บ้าน/ชุมชนขึ้นมานั้น สามารถเพิ่มโอกาสหรือขยายโอกาสให้มุสลิมทั่วไปส่วนใหญ่เข้าถึงการประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากขึ้นและทั่วถึงมากที่สุด และจากการศึกษาถึงข้อจำกัดของสถาบันการเงินอิสลามต่าง ๆ ทำให้พบว่า โอกาสในการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทยถูกจำกัดเฉพาะกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มที่เป็นผู้ฝากเงินหรือลูกค้าและหรือสมาชิกของสถาบันการเงินนั้น ๆ จะมีโอกาสได้ไปประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากกว่าซึ่งเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลจะต้องวิ่งเข้าหาโอกาส และหากมีการจัดตั้งกองทุนฮัจญ์หมู่บ้าน/ชุมชนขึ้นมาจะเป็นการนำโอกาสหรือขยายโอกาสเข้าสู่ปัจเจกบุคคล ทำให้เข้าถึงโอกาสในการประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากขึ้น ดังนั้นวิธีการนี้ถือว่าเหมาะสมใกล้เคียงกับบริบททางสังคมมากที่สุดสำหรับมุสลิมในประเทศไทยที่ประสงค์จะไปประกอบพิธีฮัจญ์

การอภิปรายผล

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. การวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย การประกอบพิธีฮัจญ์นั้นเป็นหลักการปฏิบัติศาสนกิจที่สำคัญสำหรับมุสลิมทุกคนที่มีความสามารถ มีส่วนสวรรค์เป็นผลตอบแทนให้แก่ผู้ที่ปฏิบัติ มีสถานะเป็นผู้ปฏิเสธศรัทธาหากไม่ปฏิบัติ การประกอบพิธีฮัจญ์เป็นการปฏิบัติศาสนกิจที่ต้องประกอบด้วยจิตวิญญาณ ร่างกาย และทรัพย์สินภายใต้ระยะเวลาและสถานที่ที่ถูกกำหนดพร้อม ๆ กัน และมีการผ่อนปรนอนุโลมให้สำหรับผู้ที่ไม่มีความพร้อม ไม่มีความสามารถจากข้อหนึ่งข้อใดที่ได้กล่าวมา มุสลิมทุกคนรับรู้ว่าการประกอบพิธีฮัจญ์เป็นสิ่งจำเป็น แต่เนื่องจากสถานการณ์และความต้องการปัจจัยต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต ทำให้มุสลิมส่วนใหญ่ต้องใช้เวลาในการเตรียมความพร้อมจนถือได้ว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถ ซึ่งปัจจุบันมุสลิมในประเทศไทยมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการวางแผนทางการเงิน รวมทั้งมีเป้าหมายในการจัดการการเงินส่วนบุคคล และแสดงพฤติกรรมการใช้จ่ายและการออมในชีวิตประจำวันในระดับที่ค่อนข้างดี อย่างไรก็ตามด้านความสามารถในการจัดการการเงินให้เป็นไปตามเป้าหมาย การบริหารรายได้เพื่อให้เหลือสำหรับการออม รวมถึงการวางแผนทางการเงินที่สามารถปฏิบัติได้จริง รวมถึงการทบทวนและปรับปรุงแผนตามสถานการณ์ รวมถึงการวางแผนสำหรับเหตุฉุกเฉิน อยู่ในระดับปานกลาง นอกจากนี้ จากความคิดเห็นและพฤติกรรมของกลุ่มตัวอย่าง พบว่ามุสลิมส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับพิธีฮัจญ์ มีความปรารถนาและเจตนาที่จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ในอนาคต โดยมีเป้าหมายที่จะทำเช่นนั้นในช่วงอายุ 40 ปีขึ้นไป โดยใช้วิธีออมทรัพย์ด้วยตนเองและฝากกับธนาคารทั่วไปมากกว่าธนาคารอิสลาม ระยะเวลาในการออมอยู่ที่ประมาณ 5-10 ปี ระดับความสำคัญในเรื่องฮัจญ์ถือเป็นเรื่องรองลงมา เมื่อเทียบกับความสำคัญด้านปัจจัยการดำรงชีวิต ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามุสลิมส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับการวางแผนทางการเงินในด้านต่าง ๆ ของชีวิตประจำวันมากกว่า การประกอบพิธีฮัจญ์ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ยังไม่ได้รับการวางแผนทางการเงินอย่างเป็นกิจจะลักษณะ โดยเฉพาะการออมทรัพย์เพื่อประกอบพิธีฮัจญ์อย่างเฉพาะเจาะจง ซึ่งในปัจจุบัน กระปุกออมสินเพื่อฮัจญ์ก็ยังมีจำนวนไม่มากในกลุ่มมุสลิมทั่วไป การไม่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์หรือเป้าหมายในระยะยาว ทำให้มุสลิมขาดความผูกพันและความต่อเนื่องในการดำเนินการเพื่อบรรลุเป้าหมายดังกล่าว ซึ่งสอดคล้องกับสมรรถพงศ์ ขจรมณี (2558) ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคลิกภาพห้าองค์ประกอบ การกำหนดเป้าหมายและพฤติกรรมในการให้บริการของพยาบาลวิชาชีพ โรงพยาบาลรัฐบาลแห่งหนึ่ง โดยมีความผูกพันต่อเป้าหมายเป็นตัวแปรกำกับความสัมพันธ์ระหว่างการกำหนดเป้าหมายกับพฤติกรรมในการให้บริการ ผลการศึกษาที่สอดคล้องกันคือ ความผูกพันต่อเป้าหมายช่วยให้ผลการปฏิบัติงานสูงขึ้น และความผูกพันต่อเป้าหมายอยู่ในลักษณะตัวแปรกำกับความสัมพันธ์ของการกำหนดเป้าหมายและผลการปฏิบัติงาน โดยบุคคลที่มีความผูกพันต่อเป้าหมายจะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายได้ดีกว่าบุคคลที่ไม่มีความผูกพันต่อเป้าหมาย ดังนั้นการออมเงินสะสมโดยมีเป้าหมายเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของคนหนึ่งคนใดแล้วมีความผูกพันต่อเป้าหมาย ยึดมั่นในเป้าหมายจะทำให้มีความเพียรและเพิ่มพูนความพยายามที่จะทำให้บรรลุถึงเป้าหมาย และก่อให้เกิดความตั้งใจมุ่งมั่นอย่างแน่วแน่และไม่ยอมละทิ้งเป้าหมายหรือกำหนดเป้าหมายที่ต่ำกว่าเป้าหมายเดิมเมื่อประสบปัญหาและอุปสรรคในการที่จะบรรลุเป้าหมายนั้น ๆ ซึ่งสอดคล้องกับหลักการที่ว่า **اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ مَنْ** (ผู้ที่สามารถไปได้) เจตนารมณ์หรือนัยสำคัญของหลักการนี้ คือ ต้องการสร้างโอกาสให้เป็นผู้มีความสามารถ มีความเพียรมานะและพยายาม ไม่ใช่รั้งรอโอกาสหรือรอคอยเวลาเพื่อให้เป็นผู้มีความสามารถ ซึ่งจะกล่าวได้ว่า การให้ความสำคัญด้วยการผูกพันต่อเป้าหมายคือ วินัยทางการเงิน ที่จะสร้างโอกาสให้ตนเองได้ถึงจุดหมายนั้น ๆ

2. แนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ ธนาคารอิสลามแห่งประเทศไทย ธ.ก.ส. และสหกรณ์อิสลามทั้ง 3 แห่ง ได้สร้างโอกาสให้ผู้ที่ยังไม่เคยประกอบพิธีฮัจญ์หรืออุมเราะฮ์ แต่โอกาสดังกล่าวเข้าถึงมุสลิมจำนวนจำกัดเท่านั้น ทั้งนี้ผู้ที่ได้รับโอกาสดังกล่าวต้องเป็นลูกค้าของธนาคารหรือเป็นสมาชิกของสหกรณ์ ขณะเดียวกันสหกรณ์อิสลามทั้ง 3 มีการส่งเสริมให้สมาชิกขออนุมัติสินเชื่อเพื่อฮัจญ์ภายใต้การตีความทางศาสนาของนักวิชาการบางส่วนว่า ยังไม่มีความชัดเจนและคลุมเครือ ซึ่งถือว่าการขยายโอกาสให้แก่สมาชิกได้เข้าถึงการประกอบพิธีฮัจญ์มากขึ้นอีกระดับหนึ่ง ขณะที่ธนาคารอิสลามทั้ง 2 แห่งกำลังทบทวนหรือพิจารณาระบบการขอใช้สินเชื่อ หากเป็นสินเชื่อทั่วไปสถาบันการเงินอิสลามทุกแห่งให้บริการธุรกรรมทางด้านการเงินโดยปกติอยู่แล้ว ส่วนการขออนุมัติสินเชื่อเพื่อฮัจญ์นั้นประสบปัญหาเรื่องของหลักความเชื่อและการยึดถือปฏิบัติภายใต้กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของการประกอบพิธีฮัจญ์ คือต้องเป็นผู้มีความสามารถทั้งร่างกาย ทรัพย์สิน และความปลอดภัยในการเดินทาง ขณะเดียวกันผู้ที่ประกอบพิธีฮัจญ์จะต้องปราศจากหนี้สินซึ่งมุสลิมส่วนใหญ่ยึดถือและปฏิบัติอย่างเคร่งครัดเสมอมา ระบบการขออนุมัติสินเชื่อเพื่อฮัจญ์ จึงเป็นเรื่องใหม่ที่เกิดขึ้นพร้อมกับคำถามและข้อสงสัยในสังคมมุสลิมไทยปัจจุบัน ถือเป็นเรื่องที่มีความละเอียดอ่อนทางความรู้สึกเป็นอย่างมาก ซึ่งสอดคล้องกับกัลโสม หะแว และคณะ (2564) แนวทางในการเข้าถึงแหล่งเงินทุนของชนมุสลิมในจังหวัดปัตตานี จากผลการวิเคราะห์ พบว่าแนวทางในการเข้าถึงแหล่งทุนจะต้องมีการอบรมให้ความรู้เรื่องการเงินและการเงินอิสลาม เนื่องจากการเงินอิสลามหรือหลักชะรีอะฮ์เป็นเรื่องที่มีความซับซ้อนและหลักข้อห้ามในหลาย ๆ เรื่อง ทั้งดอกเบี้ย การซื้อขาย การให้ความรู้และทำความเข้าใจถือเป็นเรื่องที่สำคัญสำหรับสถาบันการเงินและประชาชนทั่วไปที่สนใจ เรื่องของระบบการขออนุมัติสินเชื่อเพื่อฮัจญ์นั้น แม้จะมีสถาบันนักวิชาการและองค์กรศาสนาหรือแม้แต่สถาบันการเงินได้มีคำชี้แจง อธิบาย ให้ความรู้ทำความเข้าใจในประเด็นนี้มาแล้วตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา แต่มุสลิมส่วนใหญ่ยังไม่เปิดใจยอมรับและเชื่อมั่นมากนัก ซึ่งจากการศึกษาถึงประเด็นการประชาสัมพันธ์เชิงรุก การเข้าถึง และการสร้างความเชื่อมั่นของสถาบันการเงินอิสลามต่าง ๆ พบว่า ยังมีข้อจำกัดที่เป็นปัญหาและอุปสรรคอย่างมากซึ่งพบว่า ผู้ที่ติดขัดต่อปัญหาเชิงประเด็นนี้คือผู้ฝากเงินหรือลูกค้าธนาคารและสมาชิกของสหกรณ์เท่านั้นที่มีความรู้ ความเข้าใจและมีความมั่นใจต่อสถาบันการเงินอิสลาม มุสลิมทั่วไปส่วนใหญ่ยังไม่ยอมรับ ซึ่งสอดคล้องกับ ฮุสซูล หะยีดาราโอ๊ะ (2558) ที่ทำการศึกษาเกี่ยวกับความพึงพอใจของสมาชิกต่อผลิตภัณฑ์และการให้บริการของสหกรณ์อิสลามอิบนุอัฟฟาน จำกัด ในจังหวัดปัตตานี พบว่า คนที่มีความเกี่ยวข้องกับการเงินอิสลามก็จะเป็นผู้ที่เป็สมาชิกของสถาบันทางการเงินอิสลามเท่านั้น ส่วนผู้ที่ไม่มีสมาชิกก็จะไม่มีความรู้มากพอที่จะมาใช้บริการของสถาบันการเงินอิสลาม และสถาบันการเงินอิสลามยังขาด การประชาสัมพันธ์เรื่องผลิตภัณฑ์ทางการเงินอิสลามให้บุคคลภายนอกได้รับรู้ ดังนั้นหากจะให้ระบบการขออนุมัติสินเชื่อเพื่อฮัจญ์เป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลายได้นั้น จะต้องมีการประชาสัมพันธ์เชิงรุก การเข้าถึง และสร้างความเชื่อมั่น จึงจะทำให้มุสลิมทั่วไปได้มีโอกาสประกอบพิธีฮัจญ์มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนวัยทำงานที่มีรายได้มั่นคงและสามารถผ่อนชำระ การขออนุมัติสินเชื่อเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์นั้นยังไม่มิงานวิจัยใด ๆ ที่ทำการศึกษาถึงประเด็นนี้ และถ้าหากมีการศึกษาวิจัยถึงประเด็นนี้อย่างละเอียดรอบคอบ จะทำให้สามารถจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากแนวทางหลักความเชื่อทางศาสนาซึ่งเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนของสังคมมุสลิมไทยและยังจะก่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง ชัดเจนต่อสังคมได้เป็นอย่างดี และจากการศึกษาถึงจุดมุ่งหมายและเป้าหมายการดำเนินชีวิต พฤติกรรมการใช้จ่ายและการออมของมุสลิมในประเทศไทยในภาพรวมนั้น พบว่า อยู่ในระดับมาก หากแต่ทางด้านการรับรู้ข้อมูลทัศนคติหรือเจตคติเกี่ยวกับการประกอบพิธีฮัจญ์ กลับพบว่ามีความปรารถนา/เจตจำนงที่จะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์อยู่ใน

ระดับมาก มีความประสงค์เตรียมความพร้อมด้านการวางแผนทางการเงินร่วมกับสถาบันการเงินอิสลามมากที่สุด จำนวน 213 คน คิดเป็นร้อยละ 53.5 หากแต่มีความรู้ความเข้าใจการวางแผนทางการเงินอิสลาม ได้รับทราบข้อมูลข่าวสารและโอกาสที่จะได้เข้าร่วมเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์ (แพ็คเกจต่าง ๆ) ที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ของสถาบันการเงินอิสลาม และแพ็คเกจต่าง ๆ ของสถาบันการเงินอิสลามได้สร้างโอกาสให้ได้เข้าถึงการประกอบพิธีฮัจญ์มากขึ้นนั้น ซึ่งสอดคล้องกับกัลโลสม หะแว และคณะ (2564) พบว่าการประชาสัมพันธ์ในเรื่องของการเงินอิสลาม เกิดจากการประชาสัมพันธ์ไม่ทั่วถึง หากมีการประชาสัมพันธ์ที่ดีกว่านี้ การเข้าถึงแหล่งเงินทุนของคนมุสลิมก็จะมากขึ้นและมีทางเลือกมากขึ้น

3. การแสวงหาแนวทางการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย การจัดตั้งกองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ จังหวัดสงขลา มีคณะกรรมการบริหารจัดการ มีการศึกษาดูงานกองทุนตะบิงฮัจญ์ที่ประเทศมาเลเซีย และได้แนะนำระบบวิธีการต่าง ๆ มาปรับประยุกต์ใช้กับกองทุนหมู่บ้าน/ชุมชน มีสมาชิก มีการเปิดบัญชีเงินฝากออมสะสมและนำไปลงทุน พร้อมทั้งนำสมาชิกไปสู่เป้าหมายคือการประกอบพิธีฮัจญ์ด้วยตนเอง นำผลกำไรที่ได้มาจัดการบริหารด้านต่าง ๆ ของหมู่บ้าน/ชุมชนและสังคม กองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือประสบผลสำเร็จทั้งในด้านการบริหารจัดการกองทุน ฯ และด้านความเข้มแข็งของหมู่บ้าน/ชุมชน โดยมีมัสยิดเป็นศูนย์กลางและฐานกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) เป็นตัวขับเคลื่อนประชาคมและพัฒนาสังคม ยืนหยัดและพึ่งพาตนเอง ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพขีดความสามารถของผู้นำ ที่มีวิสัยทัศน์ เป็นที่นาเชื่อถือและยอมรับจากคนในหมู่บ้าน/ชุมชน กองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ จังหวัดสงขลา มีจุดแข็งที่ประสิทธิภาพของคณะกรรมการจัดการ ดังนั้นประโยชน์ที่ได้รับจากกองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ คือ มีส่วนร่วมสัมพันธ์กับการพัฒนาคนในหมู่บ้าน/ชุมชนและสังคมในด้านต่าง ๆ ชนิดแยกไม่ออก ซึ่งสอดคล้องกับจิราพร เปียสินธุ และคณะ (2564) ทำการศึกษาตามปัจจัยกับความยั่งยืนในการประกอบพิธีฮัจญ์ของประเทศมาเลเซีย โครงสร้างและรูปแบบการบริหารจัดการฮัจญ์ พบว่าการสร้างการมีส่วนร่วมผ่านการอบรมทรัพย์ ทำให้กองทุนมีความเข้มแข็งและได้รับความไว้วางใจจากประชาชน ในขณะเดียวกันบทบาทของกองทุนยังทำหน้าที่สนับสนุนและส่งเสริมให้ประชาชนเข้าถึงฮัจญ์ได้มากขึ้น ซึ่งเกิดจากความสำเร็จในการสร้างรายได้ของกองทุน สอดคล้องกับพูนทรัพย์ ราชวังเมือง (2559) ปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการบริหารจัดการคือ โครงสร้าง อำนาจหน้าที่ บุคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจในงานหน่วยงานมีความพร้อม มีการวัดผลและผู้บริหารให้ความสำคัญ ซึ่งมีความสอดคล้องกับจักรพงศ์ นวลไย (2559) การบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองท่ามกลางสถานการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนใต้ พบว่าการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองขึ้นอยู่กับภาวะผู้นำ การวางระเบียบกฎเกณฑ์ มีหลักการในการบริหารจัดการจนเกิดกิจกรรมที่สอดคล้องกับชุมชนและการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นหลัก ทั้งนี้เนื่องจากหากผู้นำกองทุนมีการตื่นตัวอยู่ตลอดเวลาในการแสวงหาความรู้ ทบทวนปัญหาการดำเนินงานที่ผ่านมาและทำงานในลักษณะต่อยอดให้คณะกรรมการหมู่บ้านเป็นที่ปรึกษา และบูรณาการการทำงานร่วมกันเป็นระบบเครือข่าย เปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนกิจกรรมของชุมชนทุกกิจกรรม มีความคล่องตัว มีประสิทธิภาพและตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนอย่างแท้จริง มีกระบวนการการดำเนินงานที่มีความโปร่งใส ยึดหลักธรรมาภิบาล สามารถตรวจสอบได้ สอดคล้องกับณัฐนพิน ชันนาแล (2549) ว่าความโปร่งใสในการบริหารจัดการ คุณภาพของคณะกรรมการ คุณภาพของสมาชิก ความเชื่อมั่นของสมาชิกและการบริหารแบบมีส่วนร่วม เป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อประสิทธิภาพของกองทุน และยังสอดคล้องกับอดิศักดิ์ วงศ์อ้ายตาล (2564) การวางแผนงานการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้านของประชาชนตำบลเขาแก้วศรีสมบูรณ์ อำเภอทุ่งเสลี่ยม จังหวัดสุโขทัยรายข้อ พบว่าอยู่ในระดับมากที่สุด คือ คณะกรรมการกองทุนมี

การวางแผนการดำเนินงานกองทุนชัดเจนและสมาชิกกองทุนได้รับความรู้ข้อมูลข่าวสารการจัดการของกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งการดำเนินงานของคณะกรรมการกองทุนนั้นมีความสามารถในการดูแลจัดการกองทุนหมู่บ้านเป็นอย่างดีเยี่ยมส่งผลให้เกิดความมั่นคงยั่งยืน

ดังนั้น หากมีการจัดกองทุนฮัจญ์ขึ้นภายในหมู่บ้าน/ชุมชนด้วยการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพในทุก ๆ องค์ประกอบ จะเป็นการสร้างความเชื่อมั่นแก่ปัจเจกชนมุสลิมในพื้นที่ได้เข้าร่วมการเตรียมความพร้อมทางการเงินในการฮัจญ์ และจะทำให้ผู้ที่ยังไม่เคยไปประกอบพิธีฮัจญ์ภายในหมู่บ้าน/ชุมชนนั้น ๆ มีโอกาสเข้าถึงการประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากขึ้นในอนาคต เป็นการนำโอกาสเข้าถึงปัจเจกบุคคลได้ทั่วถึงมากที่สุด โดยแนวทางการส่งเสริมการวางแผนทางการเงินขององค์กรหรือสถาบันการเงินอิสลาม ที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์และการแสวงหาแนวทางการวางแผนทางการเงินที่เหมาะสมกับบริบทของมุสลิมในประเทศไทย พบว่า กองทุนอะฮ์ลุลบัยต์ฮัจญ์และอุมเราะฮ์ของสมาคมผู้รู้อิสลามสัมพันธ์ (สุเหร่าเขียว) จังหวัดนนทบุรี และกองทุนฮัจญ์ชุมชนมุสลิมบ้านเหนือ จังหวัดสงขลา ไม่ได้มีการเชื่อมโยงศึกษาเรียนรู้แลกเปลี่ยนระหว่างกัน ต่างก็มีการบริหารจัดการที่เป็นเอกเทศ มีอิสระแยกออกจากกันและไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน การดำเนินการกองทุนจึงเป็นไปในรูปแบบปัจเจกที่ขาดความเป็นกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) ทั้งในหลักการและแนวทางปฏิบัติ ถ้าต้องการให้มีมุมมองเรื่องของการประกอบพิธีฮัจญ์ในมิติเรื่องของความเป็นกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) จึงมิใช่เป็นเพียงแค่กลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) ที่เกิดขึ้นในสังคมหนึ่งสังคมใด จำต้องเป็นกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) ในทุก ๆ สังคมด้วย ดังนั้นกองทุนฮัจญ์ของทุก ๆ หมู่บ้าน/ชุมชน จึงจะต้องมีการสร้างองค์กรเครือข่ายความร่วมมือที่มีการส่งเสริมสนับสนุน ช่วยเหลือและแบ่งปันผลประโยชน์ซึ่งกันและกันในรูปแบบของการเป็นกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) ที่สมบูรณ์แบบในทุก ๆ มิติ ตามหลักการของศาสนา ดังคำดำรัสของพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ว่า

[واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا] (آل عمران: 103)

ความว่า “ดังนั้นพวกเจ้าจงยึดมั่นในสายเชือกของอัลลอฮ์ โดยพร้อมเพรียงกัน และพวกเจ้าอย่าได้แตกแยกกัน” (อาลิอิมรอน: 103) (สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับประเทศไทย, 2554, น. 132) และท่านศาสดามุฮัมมัด ﷺ ได้กล่าวไว้ว่า

[عليكم بالجماعة وإياكم والفرقة] (الترمذي: 2165)

ความว่า “จำเป็นแก่พวกท่านจะต้องยึดมั่นอยู่กับญะมาอะฮ์ และพวกท่านจงระวังความแตกแยก” (อัตติรมิซียะ: 2165)

ข้อค้นพบ หรือองค์ความรู้ใหม่

“กองทุนเครือข่ายเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์” เป็นความท้าทายการวางแผนทางการเงินเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ของมุสลิมในประเทศไทย โดยมีโครงสร้างองค์กรเครือข่ายกองทุนฮัจญ์ส่งเสริมการประกอบพิธีฮัจญ์ ตามแผนภาพที่ 1 ดังนี้



แผนภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่จากการศึกษา (ไพศาล กาเหรัมย์, 2569)

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

1.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีฮัจญ์ควรจะมีการจัดทำฐานข้อมูลสถิติของฮัจญ์จที่เป็นระบบครอบคลุมทุกมิติ และมีการกำหนดราคากลางค่าใช้จ่ายในการประกอบพิธีฮัจญ์ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของแต่ละแพ็คเกจที่บริษัทผู้ประกอบกิจการฮัจญ์ได้เสนอขายแก่ผู้ประสงค์จะประกอบพิธีฮัจญ์ โดยมี พรบ.รองรับ และควรมีหน่วยงานกลางประชาสัมพันธ์แพ็คเกจฮัจญ์ต่าง ๆ ของผู้ประกอบกิจการฮัจญ์เพื่อให้ผู้ประสงค์จะประกอบพิธีฮัจญ์ได้มีสิทธิ์เลือก

1.2 สถาบันการเงินอิสลามควรผลักดันให้ระบบสินเชื่อเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์เกิดขึ้น ซึ่งจะขยายโอกาสให้ผู้ประสงค์จะประกอบพิธีฮัจญ์ได้เข้าถึงมากขึ้น ควรจะต้องวางแผนกลยุทธ์ ด้วยการประชาสัมพันธ์เชิงรุก การสื่อสารสร้างความเข้าใจที่ชัดเจนและถูกต้องแก่สังคมมุสลิมทั่วไป และจะต้องได้รับการรับรองจากองค์กรศาสนาและสถาบันนักวิชาการทางศาสนาที่เป็นที่ยอมรับและเชื่อถือด้วย เพื่อป้องกันปัญหาความไม่เข้าใจที่อาจเกิดขึ้น

1.3 ผู้ประกอบการหรือแช่หัจญ์จำเป็นต้องออกแบบแพ็คเกจฮัจญ์ให้มีระยะเวลาที่พำนักในซาอุดีอาระเบียสั้นลงจากธรรมเนียมปฏิบัติ เพื่อให้ผู้ทำงานประจำหรือผู้ประกอบการ (นักธุรกิจ) ที่มีข้อจำกัดด้านระยะเวลา ทั้งนี้ระยะเวลาการปฏิบัติฮัจญ์ฮัจญ์จะต้องครบสมบูรณ์แบบด้วย

1.4 ผู้นำทางศาสนา นักวิชาการและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเกี่ยวกับเรื่องฮัจญ์จะต้องมีการรณรงค์ ปลุกกระแสและสร้างค่านิยมใหม่ในเรื่องของฮัจญ์ ด้านความสามารถในการเตรียมความพร้อมทางการเงินให้เกิดแก่หมู่บ้าน/ชุมชนและสังคม

1.5 หมู่บ้าน/ชุมชนมุสลิมควรจะต้องมีการจัดตั้งกองทุนฮัจญ์ขึ้น โดยใช้ฐานความเป็นกลุ่มชน (ญะมาอะฮ์) ในการขยายโอกาสให้แก่ปัจเจกบุคคล จะทำให้คนในหมู่บ้าน/ชุมชนเข้าถึงโอกาสในการประกอบพิธีฮัจญ์ได้มากขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการวิจัยเรื่องสินเชื่อเพื่อการประกอบพิธีฮัจญ์ในระบอบอิสลาม ซึ่งจะเป็นหลักฐานยืนยันและรับรองความถูกต้องของการทำธุรกรรมประเภทนี้

2.2 ควรมีการวิจัยกองทุนฮัจญ์หมู่บ้าน/ชุมชน ด้านการบริหารจัดการ ปัญหาและข้อจำกัด และการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบที่แตกต่าง รวมทั้งประสิทธิผลหรือผลสัมฤทธิ์ของกองทุนนั้น ๆ ด้วย

เอกสารอ้างอิง

กัลโลสม หะแว, วันพิชิต ศรีสุข และพัฒน์นที บุญญานุพงศ์. (2564). ปัจจัยในการเข้าถึงแหล่งเงินทุนของชาวมุสลิมในจังหวัดปัตตานี.

Journal of Social Science and Humanities Research in Asia, 27(2), 141-166.

กาญจนา หงษ์ทอง. (2551). *เข้มทิศการเงิน*. กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯธุรกิจ บิสบุ๊ก.

จักรพงษ์ นวลโย. (2559). *การบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองท่ามกลางสถานการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้*. (วิทยานิพนธ์). สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์: สงขลา.

จิราพร เปี้ยสินธุ, มัซลัน สุหลง, รุสนันท์ เจ๊ะไซ๊ะ, จารูว์จน์ สองเมือง, สุกรี หลั่งปุเต๊ะ และอัลดุลเลาะ อูมา. (2564). TABUNG HAJI กับความยั่งยืนในการประกอบพิธีฮัจญ์ของประเทศมาเลเซีย. *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 47(2), 45-58.

ณัฐนพิน ชันนาแล. (2549). *ประสิทธิผลการดำเนินงานของกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองในเขตเทศบาลเมืองเขลางค์นคร อำเภอลำปาง จังหวัดลำปาง*. (วิทยานิพนธ์). สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่: เชียงใหม่.

ทรายทอง เลิศเปียง. (2557). พฤติกรรมการวางแผนทางการเงินส่วนบุคคล ของนักศึกษาสาขาการบัญชีคณะบริหารธุรกิจโรงเรียนลำปางพณิชยการและเทคโนโลยี. *วารสารวิชาการเครือข่ายบัณฑิตศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏภาคเหนือ*, 4(6). 15-26.

พูนทรัพย์ ราชวังเมือง (2559). *ปัจจัยความสำเร็จ และความล้มเหลวในการบริหารจัดการเรื่องร้องเรียนร้องทุกข์ของกรุงเทพมหานคร: กรณีศูนย์รับแจ้งทุกข์ 1555*. (วิทยานิพนธ์). สาขาวิชาบริหารรัฐกิจและกิจการสาธารณะ สำหรับนักบริหาร คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์: กรุงเทพมหานคร.

มัสลัน มาหะมะ. (2566). *ปรัชญาฮัจญ์*. สืบค้นเมื่อ 6 กันยายน 2566, จาก <https://www.islammore.com/>

มาโนช พรหมปัญญา. (2559). *ยุทธศาสตร์การบริหารจัดการบริษัทน้ำเตียวเพื่อประกอบกิจการฮัจญ์ในประเทศไทย*. (ดุษฎีนิพนธ์). สาขาวิชาการจัดการ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปกร: กรุงเทพมหานคร.

รักษุสตา เหล่าคา. (2563). *การวางแผนทางการเงินส่วนบุคคลของนักศึกษาระดับประกาศนียบัตรชั้นสูง*. (วิทยานิพนธ์หลักสูตรบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยรามคำแหง: กรุงเทพมหานคร.



- สมรรถพงศ์ ขจรมณี. (2558). *ความสัมพันธ์ระหว่างบุคลิกภาพห้าองค์ประกอบ การกำหนดเป้าหมาย และพฤติกรรมการให้บริการของพยาบาลวิชาชีพ โรงพยาบาลแห่งหนึ่งโดยมีความผูกพันต่อเป้าหมายเป็นตัวแปรกำกับความสัมพันธ์ระหว่างการกำหนดเป้าหมายกับพฤติกรรม*. (วิทยานิพนธ์). สาขาวิชาจิตวิทยาอุตสาหกรรมและองค์กร คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์: กรุงเทพมหานคร.
- สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับประเทศไทย. (2554). *พระมหาคัมภีร์อัลกุรอานพร้อมคำแปลเป็นภาษาไทย*. อัลมะดีนะห์ อัลมุเนาวาเราะฮ์: ศูนย์กษัตริย์ฟายัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอาน.
- อดิศักดิ์ วงศ์อ้ายตาล. (2564). *การบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้านของประชาชน ตำบลเขาแก้วศรีสมบูรณ์ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดสุโขทัย*. (วิทยานิพนธ์). สาขาวิชาการจัดการ คณะบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยรามคำแหง: กรุงเทพมหานคร.
- อับบาส พาลีเขตต์, กุมาเจตี ยามิรุเต็ง, มุฮัมมัดสุหัยมีย์ เสงี่ยมา, มะนาวาวิ มามะ และฮัสบุลลอฮ์ นะดราณิง. (2561). *การศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบการดำเนินงานกิจการฮัจญ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศมาเลเซีย*. มหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา: ยะลา.
- อิสเรศ มะหะหมัด. (2560). *การเงินอิสลาม*. สืบค้นเมื่อ 20 กันยายน 2566, จาก <https://islamicfinancethai/>
- ฮุสซัน หะยีดาราโอ๊ะ. (2558). *ความพึงพอใจของสมาชิกต่อผลิตภัณฑ์และการให้บริการของสหกรณ์อิสลามอินนูอัฟฟาน จำกัด ในจังหวัดปัตตานี*. (วิทยานิพนธ์). สาขาวิชาอิสลามศึกษา คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์: ปัตตานี.
- Chong, B. S., and Liu, M. H. (2009). Islamic banking: interest-free or interest-based. *Pacific-Basin Finance Journal*, 17(1), 125-144.
- Cronbach, L. J. (1990). *Essentials of Psychological Testing*. (5th ed.). New York: Harper & Row.
- Rahman, A. R. A. (2010). Islamic microfinance: an ethical alternative to poverty alleviation. *Humanomics*, 26(4), 284-295.
- Saunders, M., Lewis, P., and Thornhill, A. (2019). *Research Methods for Business Students*. (8th ed.). Harlow: Pearson.